

BOGUSŁAW WERNER

PRZYCZYNEK DO OSADNICTWA POLSKIEGO
NA OBSZARZE ZIEM BAGIENNYCH
NAD DOLNĄ NOTECIĄ I WARTĄ

I. Wczesne osadnictwo w świetle znalezisk archeologicznych

Omawiany obszar obejmuje część dzisiejszych powiatów Gorzów i Strzelce Krajeńskie oraz niewielką część powiatu sulęcińskiego. Granicę północną stanowią krawędzie wzgórz morenowych, aż po puszcę Barliniecką, od Kostrzyna do Starych Bielic okalających pradolinę Toruńsko-Eberswaldzką. Od południa zaś obszar ograniczają lasy, ciągnące się od Słońska aż do Krzyża. Tworzy to wydłużoną elipsę, położoną na samym dnie pradoliny. Obszar ziem bagiennych nad dolną Wartą, noszący obecnie nazwę „Kotliny Gorzowskiej”, wynosi około 600 kilometrów kwadratowych, nad dolną Notecią jest znacznie mniejszy¹.

Tereny nad Notecią składają się częściowo z urodzajnych gleb gliniastych gliniasto-piaszczystych, częściowo też z piasków żwirkowych porośniętych nieraz lasem; na północ od rzeki występują ziemie nisko torfiaste. W dolinie nad Wartą rozciągają się gleby piaszczyste i przede wszystkim bagienne aluwialne, niskie torfiaste. Dno pradoliny jest płaskie, jednak w kierunku brzegów pradoliny teren się lekko podnosi, kończą się torfy i mokradła, a pojawia się piasek, czasem żwir, tworząc nad równinnym dnem wyraźne tarasy. Na dnie doliny, ze względu na bliskość wody gruntowej, występują urodzajne gleby tzw. wodogruntowe; o ile powstały na glinach, ilach z dużym odsetkiem próchnicy, lecz w latach o dużej ilości opadów nadmiar wilgoci daje się poważnie we znaki².

Od wschodu ku zachodowi, po podmokłych i pokrytych łąkami ziemiach pradoliny płynie Noteć, tworząc przy tym rozległe starorzecza. Warta w swym biegu od Skwierzyny do Santoka przecina obszar wydmy, następnie płynie ku zachodowi wzdłuż północnej krawędzi pradoliny, przyjmując Noteć pod Santokiem. Część lewobrzeżna dna doliny jest tu dziś osuszona i pokrywają ją uprawne pola. Blisko ujścia Warty do Odry pod Kostrzynem rozciąga się olbrzymi łąg. Leży on w poziomie rzeki i niżej. Trzęsawiska łągów w dolnie, liczne rozlewiska starorzeczy Noteci i Warty stanowiły przyrodzoną zaporę.

Obszary ziem bagiennych nad rozlewiskami Noteci i Warty zaludnione były od czasów najdawniejszych. Osady lokalizowano na krawędzi bagien, na tarasach nadrzecznych, na zboczach wzgórz morenowych, otaczających pra-

¹ Według Baternam: Die Familie Baternam, Witnica 1927. „Warthebruch” obejmował 71 800 mórg. Szerokość pradoliny pod Gorzowem wynosi 22 km, pod Witnicą 19 km, a pod Kostrzynem 10 km, są to tereny Nowomarchijskie, a także skrawek Ziemi Torzymskiej.

² B. Krygowski, S. Zajchowska: Ziemia Lubuska. Poznań 1946. W. Kowalenko: Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej: Poznań 1938, podaje, że bagna pod Kostrzynem wynosiły 65 ha.

dolinę, nad brzegami starorzeczy, dziś częściowo wyschniętych, jak również na wyniosłościach wśród bagien, a nawet w miejscach, gdzie później teren uległ zabagnieniu.

Wszędzie tu znajdują się liczne ślady pobytu człowieka z czasów przedhistorycznych.

W III okresie brązu, to jest od 1300 roku p.n.e. do 300 r. p.n.e. na opisywanych terenach istnieje kultura łużycka. Znaleźiska przynależą do grupy Zachodnio-Wielkopolskiej tej kultury³. I na ich podstawie można ustalić wczesną sieć osadniczą. W Boleminie, Karninie, Skwierzynie istniały osady, a w Wielkich Ciecierzycach odkryto cmentarzysko. Z III okresu brązu pochodzą również cmentarzyska z Goszczanowa i Goszczanowca o grobach bez obstawy kamiennej. W Gościmiu spotyka się groby kurhany⁴, ponadto tam jak i w Gorzowie, Deszcznie, Gralewie i Santoku w Kamieniu Wielkim znaleziono groby obwarowane kamieniami, jednak nie udało się ustalić tu okresu brązu⁵. W Borku odkryto pojedyncze groby bez popielnic. Na cmentarzyskach w Goszczanowie i Goszczanowcu groby rodzinne zawierały po dwie popielnice lub szkielety, naczynia te odwrócone były dnem do góry; w Borku stwierdzono w grobach węgle⁶. Znaleziono również naczynia odwrócone dnem do góry w miejscowości Czarnów na polu popielnicowym⁷ i w Gorzowie „ze starszego okresu pól popielnicowych”⁸. Poza tym znane są cmentarzyska z Chełma Drezdeneckiego⁹, Przytocznej¹⁰. W Deszcznie znaleziono siekierkę pochodzącą z obszarów nad górnym Dunajem¹¹. Listę tę uzupełniają cmentarzyska z Ulimia¹², Starego Kurowa i Kostrzyna, a U. Dymaszewska podaje wiadomość o cmentarzysku w Polichnie. Z IV okresu brązu znane jest cmentarzysko w Pszczelniku, większość grobów obwarowana kamieniami, tamże znaleziono figurki ornitomorficzne¹³. W Kamieniu Wielkim znaleziono zapinki z kabłąkiem drucikowatym skośnie żłobkowanym z tarczami spiralnymi z IV okresu brązu¹⁴.

Nie wyklucza się występowania też figurek ornitologicznych na cmentarzysku w Wielkich Ciecierzycach¹⁵, pochodzących z IV lub V okresu brązu. Tu należy też wymienić osadę w Słońsku z IV—V okresu brązu¹⁶. Z „młodszego okresu brązu” pochodzi cmentarzysko Krasne Długie z grobami obwarowanymi kamieniami i popielnicami, które były nakryte naczyniami; w Kostrzynie natomiast popielnice nakryte były kamieniami. Na cmentarzysku w Borku odkryto groby obwarowane i bez kamiennej obstawy, a także spotyka się groby na bruku kamiennym oraz naczynia odwrócone dnem do góry¹⁷. Na IV—V okres brązu kultury łużyckiej datuje W. Śmigiełski gro-

³ F. Buchholz: Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, Stadt und Landkreis Landsberg, T. VII/3, Berlin 1937, sądzi, że „Kultura łużycka pochodzi tu z form kultury Unietycznej na Śląsku: Występujące bowiem w Deszcznie, Ulimiu, Gorzowie i Dąbroszynie, powiat Gorzów, pierwsze naczynia gliniane podobne są do form śląskich. Ze Śląska nadciągnęły grupy ludności, co przyczyniło się do zagęszczenia zaludnienia”.

⁴ W. Śmigiełski: Materiały z badań powierzchniowych na Ziemi Lubuskiej, *Fontes Archaeologici*, rozdz. XII, 1961.

⁵ J. Kostrzewski: Wielkopolska w pradziejach. Poznań 1955.

⁶ T. Malinowski: Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce. *Przegląd Archeologiczny*; Wrocław 1962, t. XIV.

⁷ T. Malinowski: op. cit.

⁸ Neumärkische Zeitung, nr 27/28, 1934.

⁹ Neumärkische Zeitung, 16. III, 1897 r.

¹⁰ Neumärkische Zeitung, 7. III, 1934 r.

¹¹ Neumärkische Zeitung, 29. I, 1934 r. zapewne z młodszego okresu brązu.

¹² R. Pohl: Heimatkunde der Stadt Landsberg. Landsberg 1901.

¹³ T. Malinowski: op. cit.

¹⁴ J. Kostrzewski: op. cit.

¹⁵ W. Śmigiełski: op. cit.

¹⁶ T. Malinowski: op. cit.

¹⁷ W. Śmigiełski: op. cit.

dzisko w Lemierzycach, opisuje też znaleziska z Błotnicy, Kawczyna, Dąbroszyna i Kiełpina¹⁸. T. Malinowski opisuje cmentarzyska z „młodszego okresu brązu — Hallstatt” w Deszcznie i w Karninie, na których znaleziono tzw. „kadzielnice”, cmentarzysko Gorzów, na którym znaleziono figurki ornitologiczne oraz groby w Lipkach Małych i Karninie, gdzie popielnice były nakryte naczyniami. Skarby brązowe znane są z Deszczna, Pszczelnika, Małych Ciecierzyc i Goszczanowca¹⁹. W Karninie i Deszcznie znaleziono szpile z łąbędzie szyjką i inne szpile z guzkiem lub miseczką, siekierkę z górnymi skrzydełkami z V okresu brązu, a w Wysokiej bransolety typu pomorskiego z V okresu brązu.

W latach 900—700 p.n.e. występuje na obszarze zachodnim powiatu Gorzów nad Wartą ceramika grupy uradzkiej²⁰, tj. według J. Kostrzewskiego kultury łużyckiej już od IV okresu brązu.

Cmentarzyska kultury łużyckiej występują zazwyczaj na opisywanym obszarze w postaci pól popielnicowych²¹. Charakterystyczne w starszej fazie są popielnice i naczynia z wypukłościami, kształtem przypominającym piersi, podkreślone jeszcze przez bruzdy dookólne (naczynia z Gorzowa). W młodszym okresie kultury łużyckiej zanikają one powoli, ale Buchholz sądzi, że na opisywanych obszarach przetrwały dłużej niż w innych okolicach. Około 800 roku p.n.e. zamieniły się w małe brodawki, jednocześnie wystąpiły figuralne grzechotki, ozdoby, przedstawiające „gęsi i kaczki”²².

Szczególnie licznie występują zabytki kultury łużyckiej grupy Zachodnio-Wielkopolskiej, w V okresie brązu. Opisywany obszar jest gęsto zaludniony. W tych czasach ludność była osiadła, zajmowała się uprawą roli i hodowlą. Zamieszkiwano w niewielkich osadach.

W początkach okresu żelaza od 700—550 roku p.n.e., a nawet już w V okresie brązu z kręgu zachodnio-wielkopolskiej i środkowo-śląskiej kultury łużyckiej wyodrębniła się grupa Górzycza. Często występuje ornamentyka pseudosznurowa, jak wynika z opisów znalezisk z Deszczna²³. Grupa Górzycza zajmuje obszary bagienne na południe od Warty aż do Ujścia Noteci. Licznie występują wówczas żelazne igły, pierścienie i noże. Rozwija się, pochodzący z Poznańskiego i Śląska, styl grafitowania i malowania naczyń farbami ziemnymi (znalezisko w Deszcznie, Karninie i Wielkich Ciecierzycach)²⁴. Styl ten daje się zauważyć tylko na południe od Warty, podczas gdy na północ od rzeki panuje styl górzyczy²⁵. Znane są zabytki kultury górzyczej z Drezdenka (miecz brązowy)²⁶ oraz figurki gliniane kultowe człekokształtne z Deszczna i Karnina²⁷. W Karninie też znaleziono perły pochodzące z im-

¹⁸ W. Tetzlaff: Najstarsze dzieje Gorzowa i jego okolic; Rocznik Lubuski, t. II; Zielona Góra 1960, podaje wiadomości o imporcie z Czech złotych bransolet i pierścieni, znalezionych w Koszęcinie. Według danych z przedwojennej prasy niemieckiej i „Heimatkalender Kreis Friedeberg” na terenie Drezdenka, Trzebicza, Łupowa, Jenina, Łęgowa, Ulimia, Milicza, Starego Kurowa, Goszczanowca znaleziska pochodziły ze „środkowej i młodszej epoki brązu”.

¹⁹ Buchholtz: op. cit.

²⁰ Np. w Czarnowie, Przyborowie, Kamieniu Wielkim, Karninie, Gorzowie, Ulimiu, Wielkich Ciecierzycach, Wysokiej, Deszcznie, Santoku i w Łupowie.

²¹ Płaskie cmentarzysko kultury łużyckiej, pochodzące z końcowych faz epoki brązu, znane jest we wsi Borek, występują na nim groby popielnicowe i jamowe. W. Tetzlaff: op. cit. Santoka. Slavia Antiqua, t. X; Poznań oraz Buchholtz: Neumärkisches Volksblatt, t. IV, 1928, wymieniają cmentarzysko w Karninie.

²² U. Dymaszewska: Z badań nad zapleczem osadniczym wczesnośredniowiecznego

²³ Najdalej na północ wysunięte stanowiska ceramiki malowanej z okresu Hallstatt C. Według J. Kostrzewskiego: op. cit. nad Notecią w okresie 700—400 roku p.n.e. brak było zabytków ceramiki malowanej.

²⁴ Buchholtz: Neumärkische..., op. cit. z r. 1930, s. 14—16 oraz z 1931, s. 370.

²⁵ Hänslér: Landsberger General-Anzeiger 28.IV.1931 r.

²⁶ Buchholtz: Neumärkische..., op. cit. z r. 1928 datuje Karnin na 800—650 r. p.n.e.

²⁷ Z Gorzowa, Goszczanowca, Goszczanowca, Sarbiewa, Trzebicza, Gościmia, Łipek Małych i Łęgowa.

portu z Italii. Z V okresu brązu i wczesnego okresu żelaza znane są według danych niemieckich liczne cmentarzyska²⁸. Buchholz wspomina nawet o stylu „Gorzowskim”.

Z okresu Hallstatt znamy przede wszystkim cmentarzysko w Karninie. Tu groby nie posiadają obwarowania kamiennego, znajdowały się też w grobach od 2—5 popielnic, a nawet 6—8 naczyń; bywają też groby cząstkowe. W grobach natrafia się na narzędzia²⁹. Wreszcie w Karninie odkryto ślady konstrukcji drewnianych na cmentarzyskach. Z okresu Hallstatt pochodzą cmentarzyska z Goszczanowca i z Lipiek Małych bez obstawy kamiennej oraz groby bez pochówku z Goszczanowca³⁰ oraz z Deszczna³¹ według Buchholza, w Karninie groby często otoczone były polnymi kamieniami, zawierały jedną popielnicę i przystawki. W okresie 550—400 Hallstatt D w dalszym ciągu spotykamy zabytki kultury Górzycyckiej.

We wczesnym i środkowym okresie przedrzymskim następuje dekadencja kultury łużyckiej (lata 400—100 p.n.e.). Dają się zauważyć silne wpływy kultury celtyckiej. Powoli opanowana jest znajomość wydobywania rud i wyrobu przedmiotów z żelaza (narzędzia i ozdoby, np. okucia żelazne radlic). Nazwy miejscowości: Rudnica, Rudna, Kiełpin wskazują na wytapianie żelaza z rudy darniowej. Ruda darniowa występuje też w okolicy Ciecierzyc i Ulimia. W obu tych miejscowościach znaleziono żuźle żelazne. Najbujniejszy rozwój metalurgii przypada już od II wieku p.n.e. Używano wówczas modeli z wosku. Pojawia się wtedy żarno rotacyjne. Znany jest grób z Gorzowa z IV wieku p.n.e. ciałałpalny. (Według Landsberger General-Anzeiger 3. XI. 1928 r.).

U. Dymaczewska podaje szereg danych odnoszących się do późniejszego okresu przedrzymskiego, łącznie z okresem wpływów rzymskich. W późnym okresie przedrzymskim (lata 100—0 p.n.e) występowały groby jamowe grupy przeworskiej nad dolną Wartą, a na północ od Warty zabytki grupy środkowo-pomorskiej.

Z tego okresu i z czasów wpływów rzymskich (lata 0—400 n.e.) znane są osady w Kleśnie, Łęgowie, Sarbiewie, Górkach Noteckich oraz cmentarzysko w Lipkach Małych nad Notecią, a nad Wartą w Santoku, Ciecierzycach, Karninie, Ulimiu i Rudnicy osady, a w Gorzowie cmentarzysko, ponadto jako stanowiska nieokreślone: Goszczanowo, Wieprzyce i Lemierzyce.

Natomiast W. Śmigieński³² potwierdza istnienie osad z okresu wpływów rzymskich w Ciecierzycach, Górkach Noteckich, Karninie, Kleśnie, Rudnicy, Sarbiewie, Ulimie dodając jeszcze osadę w Czernowie. Większość stanowisk była usytuowana na terenach terasy rzecznej, a część na obszarach morenowych. Na prawym i lewym brzegu Warty, między Santokiem a Gorzowem, odkryto osiem osad z tych czasów. W samym Santoku osada i cmentarz pochodzą z okresu wpływów rzymskich z I—II wieku n.e. w Goszczanowie znaleziono posążek z czasów cesarza Karakalli (211—217 rok n.e.).

Buchholz podaje wiadomość o „zabytkach z I wieku p.n.e. z Dąbroszyna, Łupowa i Pożrzadła w postaci osiedli i grobów. Na południe od Warty w Wielkich Ciecierzycach i Deszcznie spotyka się znaleziska „wandalskie”³³.

²⁸ W Wielkich Ciecierzycach, Neumärkische Zeit 23.X.1889 r.

²⁹ T. Malinowski: op. cit.

³⁰ W. Śmigieński: op. cit.

³¹ P. Mueller: W: P.Z. Tom 15, s. 80, opisuje znaleziska z Lipiek Małych z III wieku n.e.

³² W Karninie groby jamowe pochodziły z II wieku n.e. podobnie według Landsberger General-Anzeiger, R: 1931, 15, V.

³³ Buchholz: Die Kunstdenkmäler... op. cit.

W I wieku n.e. z okresu wpływów rzymskich z Wielkich Ciecierzyc i Łupowa pochodzą naczynia ozdobione meandrem, a także inne znaleziska z Kamienia Wielkiego. W starszym i młodszym okresie wpływów rzymskich, 0—400 r. n.e., na opisywanym obszarze panuje kultura przeworska.

Z okresu wędrówki ludów (lata 400—600 n.e.) trudno o dane osadnicze, są tylko bowiem sporadyczne znaleziska z Kleśna. W owym okresie występuje zahamowanie życia gospodarczego i rozkład wspólnoty pierwotnej.

Okres średniowiecza (lata od 600 do 1200 n.e.) charakteryzuje U. Dymaczewska, podając następujące osady w Goszczanówku, Goszczanowcu, Gościmiu, Polichnie i Lemierzycach; punkty nieokreślone w Borku, Karninie, Wieprzycach, Jeninie, Deszcznie, Gliniku, Kołczynie i Pyrzanach; cmentarzyska w Gorzowie i Górkach Noteckich. Na wiek XII i XIII datuje U. Dymaczewska osady w Jeninie i Pyrzanach. Szereg danych podaje W. Smigielski, który wymienia osady z okresu wczesnośredniowiecznego i średniowiecznego: W Ulimiu, fazą BDE, w Santoku, faza EU, w Skwierzynie, faza FiC, w Lemierzycach, faza BD, a osada faza CDE, w Karninie faza BC. I wreszcie U. Dymaczewska w pracy „Z badań nad zapleczem osadniczym wczesnośredniowiecznym Santoka”, podaje następujący podział: (poniżej podaje się miejscowości położone na opisywanym obszarze).

- I. Osadnictwo okresu wczesnośredniowiecznego, wiek VIII do połowy X.
Grodzisko w Lemierzycach, osady: Gorzów, Santok, Deszczno, Lemierzyce.
- II. Osadnictwo wczesnośredniowieczne od połowy X do połowy XII wieku.
Grodziska: Santok, Czechów (X wiek), Gorzów, Łupowo;
osady: Ulim, Wieprzyce; stanowiska nieokreślone: Wawrów, Lemierzyce; cmentarzysko w Santoku.
- III. Osadnictwo od połowy XII do końca XIII wieku.
Grodziska: Santok, Czechów, Gorzów; osady: Gorzów, Borek, Glinik, Deszczno, Karnin, Ulim, Kołczyn; stanowiska nieokreślone: Wawrów, Santoko, Wieprzyce, Chróścik, Pyrzany, Jenin, Łupowo, Polichno (w tych miejscowościach znaleziono ceramikę toczoną na kole).

Źródła niemieckie podają jeszcze zabytki z szeregu innych miejscowości. Trudno jednak jest ściśle określić do jakiego okresu one się odnoszą. Nierzadko są to tylko znaleziska sporadyczne (z cmentarzysk: w Drezdenku, między Chmielińcem a Czechowem, w Gralewie i w Brzozowa oraz znaleziska z Goszczanówka, Czechowa, Ciecierzyc Małych koło Santoka, Kosina, Świerkocina, Prądocińska, Stwolima, Kamienia Wielkiego, Chełma Drezdeneckiego, koło Kostrzyna na przedmieściu, z Kołczyna i Gościeniewia, Glinika, na terenie „Goldbeck”, Gościmia; Policheńskich Górach, w Lipkach Małych, w Słońsku oraz w Santoku, Przynotecku, Gostkowicach, Goszczanowie, Goszczanowcu, Osotnicy i Jenińcu).

Ludność omawianego terenu zajmowała się uprawą roli. W Drezdenku, Łęgowie, Górkach Noteckich, Gościmiu, Jeninie znaleziono żarna. W Witnicy i Skwierzynie znaleziono łodzie dłubanki. W Lemierzycach i w Witnicy znaleziono neolityczne lemieszce. W Trzebiczu żarna i sierp, Santoku i Przynotecku sierp oraz brązowy sierpik z Borku z V okresu brązu. Ponadto prowadzono hodowlę zwierząt domowych, m. in. w Górkach Noteckich znaleziono strzemiona. Z kolei przęśliki, np. z Trzebicza, wskazują na uprawianie tkactwa, a kościane igły służyły do robienia sieci. Ludność trudniła się myślistwem, rybołówstwem, pszczelarstwem, a także garncarstwem, ciesielstwem, łożdziejstwem, bednarstwem, kowalstwem, szewstwem, wyrobem przedmiotów z kości, rogu i drzewa. Jako ozdoby służyły kabłączki skroniowe.

Na ożywione stosunki handlowe wskazują monety z różnych krajów, ozdoby i siekańce srebrne (Gralewo — monety z końca X wieku i złamki srebrne 985—1060 r.; z Przyborowa z początku XI wieku (1015 r.) monety i z Drezdenka siekańce srebrne; Chełm Drezdenecki — skarb srebrny z XI wieku.

Istotny wpływ na osadnictwo posiadały warunki topograficzne. Ludność wybierała na pobyt miejsca najchętniej nad wodą, tj. nad rzekami, strumieniami, jeziorami i starorzeczami. Rosły tam wyższe drzewa, występowała bardziej różnorodna roślinność i zwierzyna (obfitość ptactwa wodnego, ryb oraz raków). Liczne miejscowości były usytuowane na krawędzi bagien nadnoteckich i nadwarciańskich.

Resztki po domach odkryto w Goszczanowcu, w Górkach Noteckich³⁴, w Trzebiczu. Zachowany obraz podwaliny pozwalał na pomiary domu. Były domy budowane „na zrąb” i z podcieniami. W Przyborowie stare rybackie domy były bez kominów. Domy kryte trzcina zwrócone szczytem do ulicy³⁵. We wsi Poręba, pow. Skwierzyna, chaty budowane były „na węgiel”, konstrukcyjnie analogicznie do odkrytej w Międzyrzeczu (podczas badań archeologicznych) chaty z XIII wieku. W Santoku budowano chaty plecionkowe z VIII—IX wieku, a także budownictwo „na zrąb” oraz słupową konstrukcję z X wieku. W Kostrzynie, który powstał mniej więcej na miejscu, gdzie dawniej istniała wieś Kłośnica, domy były o słupowej konstrukcji. W Jastrzębniku był stary dom, budowany z kłoców „na zrąb”, podobnie w Borkowie, w Lipkach Małych itd.

Opisywane słowiańskie wsie mają kształt okolicznie względnie owalnic, np. Borek, Deszczno, Janczewo, Łupowo, Murzynowo, Pyrzany, Santocko, Wawrów, Ulim. Okolnice, posiadają często pośrodku wsi staw, spełniały one zadania obronne, jako osady obwarowane. Występowały również ulicówki (Bolemin, Glinik, Gościno, Jenin, Kwiatkowice, Kamień Wielki, Lipki, Warniki, Santoczno). Owalnice i ulicówki pochodzą z VIII—IX wieku a okolnice z X—XI wieku. Wsie przeważnie były okolnicami, względnie owalnicami rozciągały się nad wodami.

Na krawędzi pradoliny występują ulicówki (np. Santok, Niegosław). Do wsi wielodrożnych należały Czechów, Lemierzycy, Kołczyn. Na obszarze dna doliny przeważa typ wsi rozproszonych, np. Chwałowice, Lipki Małe.

W tym miejscu wspomnieć należy jeszcze o grodziskach. Powstały one na krawędzi pradoliny Warty i Noteci, zamykając dogodne przejścia z północy od Pomorza i należały do typu grodzisk wzniesionych. Buchholz potwierdza ich istnienie na terenach bagiennych np. Glinik. Znane też jest grodzisko w Kostrzynie, w Lemierzycach, W. Śmigiełski datuje grodzisko na IV—V okres brązu. Resztki wałów według Eckerta znajdują się na Polichnowskich Górach, koło Ulinia i Murzynowa. Kowalenko opisuje grodzisko w pobliżu Lemierzyc, od wschodu położona jest wieś „Burgwall”. Grodzisko to określa jako „dolinne”. Grodzisko w Lubiatowie „równinne”, położone jest w lesie, w kierunku południowo-zachodnim, 3 km od wsi Jastrzębnik. Grodzisko w Czechowie U. Dymaszewska typuje na wiek X. W Gorzowie znajdują się cztery grodziska, w Łupowie dwa. Niektóre z nich pochodzą z późniejszych czasów, nawet z końca XIII wieku. Nazwa osady Grodziec wskazuje być może na istnienie i tam grodziska.

Znaleziska z czasów przedhistorycznych i wczesnohistorycznych na obsza-

³⁴ Np. w Lubiatowie pod spalonym domem odkryto zarys chaty i paleniska.

³⁵ Landsberger General-Anzeiger, 1926, nr 170.

rach bagiennych nad doliną Noteci i Wartą, pozwalają na wysunięcie szeregu wniosków.

Od III okresu brązu daje się zauważyć na podstawie cmentarzysk i luźnych znalezisk spore zagęszczenie osad na omawianym obszarze, a w czasach wczesnośredniowiecznych i grodzisk.

Od czasu wyodrębnienia się kultury łużyckiej, tj. od roku 1300 p.n.e. ludność tej kultury nie podlegała migracjom i pozostała mimo stopniowego jej zaniku w okresie późnolateńskim. Młodsze wytwory kultury łużyckiej nie występują poza jej zasięgiem, natomiast obserwuje się używanie tych samych cmentarzy względnie osad przez wiele pokoleń. Tablica 1 wskazuje na zasiedziałość ludność w okresie brązu i żelaza.

Tabela 1

Lokalizacja znalezisk archeologicznych
datowanych od III okresu brązu po okres żelaza

Miejscowość	III okr. brązu	IV i V okr. brązu	Środkowy i młodszy brąz	Młodszy brąz i Hallstatt brąz	Okres żelaza
W. Ciecierzycy	1	1			
Sarbiewo				1	
Lemierzycy		1			
Kamień Wielki			1		
Karnin	1		1	1	1
Przyborowo			1		
Gorzów	1		1	1	
Stare Kurowo			1		
Ulim			1		
Milicz			1		
Deszczno	1			1	1
Jenin			1		
Goszczanowo	1			1	
Łupowo			1		
Goszczanowice	1		1	1	1
Trzebicz			1	1	
Santok	1				
Drezdenko			1		1
Borek	1		1		
Krasne Długie			1		
Łęgowo			1	1	
Kielpin		1			
Gościm	1			1	
Dąbroszyn		1			
Lipki Małe				1	1
Kawczyn		1			
Bolemin	1				
Słońsk		1			
Gralewo	1				
Pszczelnik		1			
Skwierzyna	1				
Kostrzyn			1		
Czarnów	1		1		
Przytoczna			1		
Polichno	1				
Błotnica		1			
Chełm Drezd.	1				

Uwaga: W szeregu miejscowościach osady i cmentarzyska występują we wszystkich wymienionych okresach.

Tabela 2

Lokalizacja znalezisk archeologicznych
od okresu przedrzymskiego po średniowiecze

Miejscowość	Okres przed- rzymski	Późny przed- rzymski, wpływy rzymskie	Wczesne średnio- wiecze	Okres wędrow- ek ludów	Średnio- wiecze
Gorzów	1	1	1		1
Ulim	1	1	1		1
Kamień Mały	1				
Borek					1
Glinik					1
Kamień Wielki		1			
Dąbroszyn	1				1
Kołczyn					1
Łupowo	1	1	1		1
Czechów			1		1
Pożrzaź	1				
Jenin			1		1
W. Ciecierzycy	1	1			
Lemierzycy		1	1		
Deszczno	1		1		1
Wieprzycy		1	1		1
Kleśno		1		1	
Polichno			1		1
Łęgowo		1			
Kiełpin		1			
Sarbiewo		1			
Santocko					1
Górki Noteckie		1	1		
Gościm					
Lipki Małe		1			—
Chróścik					1
Karnin		1	1		1
Pyrzany			1		1
Santok		1	1		1
Drezdenko			1		
Rudnica		1			
Słońsk		1	1		
Skwierzyna			1		
Czarnów		1			
Goszczanówko			1		
Goszczanowo		1			
Goszczanowiec			1		
	8	19	18	1	16

Uwaga: W szeregu miejscowościach osady i cmentarzyska odkryto ze wszystkich okresów. Przeprowadzenie dalszych badań w tych miejscowościach mogłoby dostarczyć ciekawych danych, podkreślających ciągłość osadnictwa.

Obserwuje się jednolity obrzęd grzebalny w postaci pól popielnicowych przez długi okres czasu i jednolite wyposażenie grobów, ponadto poważnym argumentem jest nieprzerwana ciągłość rozwoju ceramiki wraz z swoistą ornamentyką.

Kształt osad i konstrukcja budownictwa drewnianego, spotykana w kulturze łużyckiej, zachowała się do czasów historycznych³⁶, nie mówiąc o kon-

³⁶ Słiany przysłupowe, łątkowe, względnie sumikowe.

strukcjach obronnych grodzisk (np. Santok — skrzynie z ziemią i konstrukcja hakowa z X wieku).

Szeręg miejscowości był zamieszkały nieprzerwanie od czasów nastania kultury łużyckiej (tabl. 1) poprzez okres rzymski do czasów historycznych (tabl. 2). Potwierdzają to choćby wykopaliska w Santoku, w Gościmcu (znak w postaci blaszki-negatywu na słowiańskim naczyniu z X wieku), wszystkie znaleziska siekańców srebrnych, naczynia z Kłośnicy (później Kloessnitz) między Kostrzynie a wsią Warniki z przełomu X i XI wieku. Wioska ta wkrótce przestała istnieć. Według ostatnich wykopalisk, posiadamy niezbite dowody, iż ludność słowiańska żyła na omawianych terenach w VI wieku n.e. Świadczą o tym znaleziska z Santoka VIII wieku, Ujścia VII w., Pszczewa VII w., Połupina VI w., Borowego Młyna itd.

Ludność kultury łużyckiej, a później okresu wpływów rzymskich, dała początek społeczności osad nad dolną Notecią i Wartą, a więc była słowiańska. Przegląd miejscowości i znaleziska pochodzące z nich z tabl. 1 i 2 wykazują, iż wsie położone są na terenach zamieszkiwanych jeszcze w czasach przedhistorycznych. W miejscowości tych w XII wieku, to jest w końcu wczesnego średniowiecza, żyła ludność polska³⁷.

Skład etniczny tej ludności na omawianych terenach nie uległ żadnym zmianom od IV do XII wieku n.e., wskazują na to chronologicznie zróżnicowane elementy osadnicze i stopniowe przemiany form ceramiki i przedmiotów codziennego użytku.

II. Ślady polskiego osadnictwa w XVII—XX wieku w świetle polskiego materiału onomastycznego

Materiał onomastyczny stanowi przekonujący dowód o całości osadnictwa polskiego na terenach leżących nad dolną Notecią i Wartą. Szczególnie przydatny do tego celu okazuje się bogaty materiał nazwiskowy.

Autor pomija tu burzliwe dzieje polityczne tych terenów, ponieważ są one opracowane przez historyków tak polskich, jak i niemieckich.

Wypadnie też tu podkreślić, że ludność polska była na tym terenie dyskryminowana. Ludność słowiańska miała zajmować się tylko rybołówstwem, stąd powstawały gminy rybaków; Polak-rybak dostawał też kawałek ziemi na ogród. Jeżeli przeprowadzono nową drogę lub ulicę, musiała się ludność słowiańska przemieszczać na drugi brzeg rzeki. Czysto słowiańska ludność zamieszkiwała we wsiach rybackich nad rzekami, jeziorami i wodami. Wypędzani z urodzajnych okolic, przemieszczali się w najłichsze okolice bagienne, na piaszczyste ziemie, lub trudno dostępne, np. starorzecza. Również ludność słowiańska zamieszkiwała małe osady w lasach, tak zwane „pustkowien”³⁸.

Otto Kaplick, opisując historię klasztoru w Mironicach, podaje, że 26 czerwca 1539 roku wieś Łupowo przeszła w ręce margrabiego Hansa. Posiadaczami łąn roli („Hüfter”) byli w 1589 roku gospodarze: Kusske, Pietzan, Zauche; a komornikami (wyrobnikami): Nienisch, Siwertt, w Santocku gospodarze: Apitz, Bettcke, Drewetz, Matz, Stargartt, Wilcke. W Baczynie gospodarze: Kietzel, Pawell, Stargard, Papeke. W Chróściku gospodarze: Stargartt, Stargartt. W Jeninie gospodarze: Backe, Balcke. W Mosinie wyrobnicy:

³⁷ Budzi więc zastrzeżenie zdanie o „pustkowie wtedy zupełnie; zo czasów Mieszka, w widłach Warty, Noteci i Odry”. K. Tymiński: (Polska w Średniowieczu, s. 41). Podobnie pisze również W. Kowalenko: op. cit.

³⁸ Landsberger General-Anzeiger 21.XI.1925 r.

Matz, Hancke, Platow. W Witnicy posiadaczami łąn roli byli gospodarze: Poelicke, Wiltzke; wyrobnicy: Kuke, Pierass, Pehlenn, Poelicke, Santoch, Suelicke, Tasche, Wittke³⁹.

Przy końcu XVI wieku, urząd domen państwowych w Drezdenku posiadał 20 tysięcy morgów, 15 tys. morgów oddał Joachim I w zastaw miastu Strzelce Krajeńskie, reszta ziemi na skraju bagien nadnoteckich należała do mieszkańców „słowiańskich wiosek”⁴⁰. W tym czasie zaczyna się z początku bardzo powolna kolonizacja terenów bagiennych. Akcja germanizacyjna i prześladowania natrafiały wciąż jednak na opory. I tak, B. Witt pisze, że „znajdują się okolice, gdzie ludność wendyjska do połowy XVII wieku występowała niez mieszana („unvermischt”) z napływową ludnością niemiecką⁴¹.

Z 1600 roku pochodzi kolejny przekaz ludności nad Notecią. W pracy pt. „Über Herkunft und Nationalität der ersten Netzebruchkolonisten”⁴² jest mowa o kolonistach nazwiskiem Noetzel, Roeleke, Zander, Zueleke i Willke. Według Haenselera są to nazwiska „stare, występujące też tu i przed 1600 rokiem”. Pierwsza większa fala kolonistów przybyła na osuszone tereny nad Notecią do Łęgowa dopiero 24 listopada 1605 roku. Kontakt został zawarty z Joachimem Domicke i jego trzema towarzyszami z Muechelow (Michelau), miejscowości położonej na przeciwko Grudziądza.

Następny kontrakt zawarto w 1606 roku z Joachimem Nedeler, Marksem Nadevecht i Jakubem Macheloss z Niszczewy (Nisefsky) miejscowości położonej 25 km na południe do Torunia. Być może była to Nieszawa. R. Maerz⁴³ i Buchholz podają, że w 1606 roku przybyli też koloniści do Przynotecka, pochodzili oni z wioski Westpfallen-Scherezigh, znajdującej się w Polsce. R. Maerz jest zdania, że kolonizację w Łęgowie i Przynotecku przeprowadzili Holendrzy. Osadnicy pozostawili stare biblie holenderskie, które swego czasu były złożone w muzeum w Strzelcach Krajeńskich. Jednakże nazwa kolonii „Holländer” nie oznacza, iż były one założone przez Holendrów. Po kolonizacji v. Brenkenhoffa zamiast słowa „Holländer” używano „Bruch”, np. w Gottschimmerholländer powstała nazwa Gottschimmerbruch. A Hänseler⁴⁴ podaje, iż nie napotykał holenderskich nazwisk na tym terenie, a holenderskie biblie mogły też należeć do Menonitów. Należy wobec tego sądzić, że osadnikami byli nie tylko Holendrzy, na co wskazuje np. nazwisko Domicke.

Również F. Müller⁴⁵ występuje przeciwko pogładowi o sprowadzeniu wielu Holendrów na bagienne nadnoteckie i nadwarciańskie tereny.

Uważa, że miejscowości o nazwie „Holländer-Haulländer”, wcale albo w znaczniejszej liczbie, nie były zamieszkałe przez Holendrów, a tylko na sposób holenderski zagospodarowywane.

Na terenach położonych nizinie prowadzono gospodarstwa hodowlane. Już 16 stycznia 1620 roku Kurfürst Jerzy Wilhelm rozkazał osadzać się kolonistom „na sposób holenderski”. Takie wspólne pastwiska „Holländer” położone były w 1652 roku np. w Karsku na terenach bagiennych nad Notecią. Rów-

³⁹ O Kaplick: Das Amt Himmestaedt im XVI Jahrhundert: Die Neumark, Landsberg 1931, nr 4. Byłby to najstarszy spis nazwisk na jaki natrafiliem.

⁴⁰ Paul v. Niessen: „Geschichte der Neumark im Zeitalter” Landsberg W. 1905, s. 342, pisze, że do XVII w. koloniści niemieccy byli „jak oazy w morzu słowiańskim”.

⁴¹ B. Witt: Märkisches Namenscharakteristikum, Heimatkalender für den Kreis Friedeberg, 1928, s. 50.

⁴² A. Hänsler: Über Herkunft und Nationalität der ersten Netzebruchkolonisten. Die Neumark-Mittlungen des Vereins für Geschichte der Neumark. Landsberg, nr 1-4, 1931.

⁴³ R. Maerz: Die Besiedelung des Netzebruches, Heimatkalender für den Kreis Friedeberg, 1928.

⁴⁴ Hänseler: op. cit.

⁴⁵ F. Mueller: „Holländer — Haulländer”. Die Neumark, Landsberg, 1924, z. 4.

niez we wsi Żółwin, stosownie do rozkazu Kurfürsta z dnia 17 sierpnia 1668 roku, „Holländereien” były gospodarstwa, opierające się głównie na hodowli⁴⁶.

Wreszcie Neuhaus⁴⁷ podaje, iż okres osadnictwa fryderycjańskiego na terenach ziem bagiennych, dziewięć dziesiątych osadników pochodziło nie z Holandii, a z Polski, względnie ze Saksonii, a pisząc o pochodzeniu kolonistów dodaje „w latach 1763/4 tylko 19 głów przybyło z Holandii”⁴⁸.

A. Hänseler podaje, że w 1620 roku zawarto nowy kontrakt z kolonistami w Łęgowie, odnotowano tam następujące nazwiska: Ernest Lukass, Hans Busicke, Mateusz Knoke, Michał Schinicke, Jan Zuelike i Jerzy Wilke. Jak widać z powyższego, nie występują nazwiska holenderskie. Autor nie wspomina jakiej byli narodowości mieszkańcy wsi Trzebiczy i Gościm w 1620 roku, pisze, że zajmowali się rybactwem, pasieniem bydła i „Wiesenwachs”.

W latach czterdziestych XVII wieku przybywa nowa fala kolonistów przede wszystkim do Przynotecka. W 1657 roku mieszkali tu gospodarze o następujących nazwiskach, jak: Kunicke, Leistikow, Lubitz, Rek, Rischke albo Reschke, Stavenow (Stabenoës), Wilke, Jahn, Zielicke, Zadow. Te same nazwiska występują w Przynotecku i Łęgowie, w 1718/19 roku⁴⁹.

Wymienione nazwiska występują przeważnie w Przynotecku i Łęgowie. Haenseler dodaje, że nazwiska te występują już od 1518 roku w okolicy Choszczna, (Stafenow w Dobiegniewie); sądzi, że zapewne przybyli z „Marienwalde”, tj. Bierzwnika. W „Ein Bericht über Kolonie Netzebruch 1660” podają: w 1660 roku w kolonii Przynotecko i Łęgowo występują nazwiska Rischke, Zulicke i Boelke⁵⁰.

Ludność była zasiedziała, bo w 1734 roku zamieszkują Przynotecko w dalszym ciągu rodziny Stabenow, Lubitz, Belicke, Wilke. Nazwiska Stabenow i Welk spotykano jeszcze w 1931 r.⁵¹.

Akt z siedemnastego listopada 1734 roku zawiera spis nazwisk 31 mieszkańców Łęgowa i Przynotecka, których to nazwiska „spotyka się częściowo i obecnie w 1925 roku”, dodaje Maerz. Oprócz nazwisk niemieckich, 12 nazwisk nie wskazuje na pochodzenie holenderskie względnie niemieckie! A więc: Jakub Bartusz, Hans Bartusz, Fatichin, G. Beelicke, Michel Stabenow, Andreas Rehmitz, Samuel Rehmitz, M. Stroecke, Daniel Beelicke, Christian Goetzke, Christian Wilke⁵².

W Nowym Dreźdenku osiedliło się w 1689 roku pięć rodzin, w tymże roku w Pławinie 17 rodzin⁵³, przy czym jedna rodzina nosiła nazwisko Blaschke⁵⁴.

A oto dane z 1670 roku. Pełne gospodarstwo w tym czasie posiadał w Gralowie Paweł Jeckel, a połowę gospodarstwa Hans Kalisch i Lorenz Apitz; komornicy: Jerzy Dosse, Andrzej Wustrack i parobek Marcin Quas. W Polichnie pełne gospodarstwa posiadali: Michał Poehle, Hans Krobielcke, Andrzej Kojas, Marcin Zepannicke, Marcin Bachnig, Paweł Bachenig, Tomasz Katzorka, Komornicy: Marcin Sitzlack, Paweł Karutze, Michał Kujas, Dawid Bentsch, Wenzel Maltz, Hans Budenigk, Matthiess, Fitzlack i Jahne⁵⁵.

⁴⁶ op. cit.

⁴⁷ Neuhaus: Die friderizianische Kolonisation des Warthe- und Netze-Bruches.

⁴⁸ op. cit.

⁴⁹ A. Hänseler: Über Herkunft... op. cit.

⁵⁰ A. Hänseler: Ein Bericht über Netzebruch 1660. Die Neumark, 1930.

⁵¹ A. Hänseler: op. cit.

⁵² R. Maerz: Die Geschichte des Dores Vorbruch. Heimatkalender für den Kreis Friedeberg. 1925.

⁵³ Potwierdza to Buchholz: op. cit. i Kaplick: op. cit.

⁵⁴ R. Maerz: Besiedlung... op. cit.

⁵⁵ P. Schwartz: Urbarium eines Gralower Anteilgutes um 1670. Die Neumark, Landsberg, 1929, nr 11.

A oto nazwiska gospodarzy z Polichna w 1709 r. Gladosch, Cujas, Karutze, Niesscke, Sitzlach, Miross, Bachnicke, Krobyelcke, Mynsky, Gonnitz, Gennetzky, Kottke, Schlese, Roescke, Reppisch, Kunicke, Fabiencke, Zibolle, Rapsch, Kinitz, Loelligke, Jahn, Katorke, Streblow. Nazwisko Gladosch występowało w 1639 roku. Artykuł kończy się jakże charakterystycznymi słowami: „wyżej wymienione nazwiska występują w Polichnie i dziś”, to jest w 1931 roku⁵⁶.

A Haenseler podaje, że w 1690 roku do Nowego Kurowa sprowadzono kolonistów o nazwiskach: Stenigke, Blaschke. Niezwykle ciekawe są dane, pochodzące z początków XVIII wieku. Za czasów panowania Fryderyka III, późniejszego króla Fryderyka I, na gruntach należących do Drezdenka osiedliło się w 1702 roku 25 polskich rodzin we wsi Grotów. R. Maerz dodaje, że „chodzi tu także znów o powracających Polaków”. („Es handelt sich hier auch wieder um polnische Rückwanderer”⁵⁷.

W roku 1712 założono kolonie w Chwałowicach, Polichnie, Białczu i Pszczelniku. Król Wilhelm I, wobec ciężkiego położenia kraju, polecił przeprowadzić spis powszechny stanu faktycznego położenia własności szlachty, gospodarstw chłopskich i zatrudnionych wyrobników. Paul Schwartz⁵⁸ podaje z tego spisu szereg nazwisk gospodarzy, posiadających w latach 1718—1719 ziemie w powiatach Gorzów i Strzelce Krajeńskie. Wybrano nazwiska o źródłosłowie słowiańskim względnie polskim.

Powiat Gorzów:

Czechów: Bumke, Nietzke.

Wawrów: Apitz, Banzelow, Wunnicke, Zernigke.

Wieprzycy: Papke, Wilcke.

Deszczno: wyrobnicy — Bummke, Goluecke, Hentze, Kuchnitz, Lubisch, Stenigke i gospodarz Wilcke.

Borek: Bumke, Doenigke, Lubisch, Quilitz i wyrobnicy: Griewatsch, Kuhnitz, Muenckwitz.

Ulim: Apitz, Daemigke, Jesche, Mieligke, Wicke.

Karmin: Apitz, Bumke, Nadoll, Wilcke, i wyrobnicy: Bumke, Gallasch, Kaetzke, Niesske.

Chróścik: Selchow, Troschke.

Santocko: Schwirtzke i wyrobnicy: Pehlicke, Papke, Schwierztke, Tuercke. Witnica: Poehlcke, Dietzel.

Pyrzany: wyrobnicy — Jahn, Goltze.

Mościce: Boelcke, Gralow, Wiesecke i wyrobnicy — Kucke, Ziepkke.

Jenin: Wilcke i wyrobnicy — Bontze, Buntze.

Barnówko: Michtke.

Dąbroszyn: wyrobnicy — Klebsch, Krobke.

Warniki: wyrobnicy — Racke, Salleschke.

Kamień Wielki: Kienitz, Nitzke i wyrobnicy — Jachnicke, Wusterak.

Kamień Mały: wyrobni — Besske.

Polichno: wyrobnicy — Bauchnick, Bohmick, (Bohmicke), Carutzke, Fabiancke, Glado, Graetzig, Gaentke, Kuhass, Kettseeck, Knyrass, Luebke, Maltz, Mirus, Sarow, Sitzlack, Zoellicke.

Janczewo: wyrobnik: Schlombofsky.

Gralewo: Apitz, Gohl, Tillack(?) i wyrobnicy — Golicke, Kuebke.

⁵⁶ Hänseler W: Landsberger General-Anzeiger. R: 1931, 30.VI.

⁵⁷ R. Maerz: op. cit.

⁵⁸ P. Schwartz: Die Klassifikation von 1718-19. Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark. Landsberg, 1925, z. 3.

Santok: Bumke, Apitz, Stando, Wernke, Walcke, Wuschke.

Lipki: Figu, Ferdi(?), Fatzke.

Łupowo: Blaske, Gohlke i wyrobnik — Zuche.

Murzynowo: Luebsch, Rietze, Wotschke i wyrobnicy — Apitz, Nieske.

Gościmowo: Dossow, Klawcke, Quilitz, Rietze, Wotschke,

Powiat Strzelce Krajeńskie

Bielice: Briske, Pollack, Frencke, Woynich i wyrobnicy: Gaecke, Jabbosch, Matschey, Podoll, Putsche.

Trzebicz: Gohlcke, Kaluschky, Schwaloffsky i wyrobnicy: Janetzky, Kalussy, Lubitz (we wsi Pławin też Lubitz).

Drezdenko — Kietz: Baruschke, Duembke, Gohlcke, Quulek, Klimcke, Kalluske, Pribitzky.

Goszczanowo: Gehrke, Hotohr, Kalisch i wyrobnik — Groch.

Gościm: Gohlcke, Janetzky, Maskowsky, Wojatz, Wizosky i wyrobnik: — Wizocky.

Górki Noteckie: Beerlitz, Golcke, Luebcke, Machost, Pollack, Schiedlach i komornicy — Beelitz, Golicke.

Jak widzimy, że same nazwiska występują u gospodarzy, jak i u wyrobników. Czasami nazwisko gospodarza nieco inaczej zostało zapisane, niż wyrobnika np. Golcke i Golike lub Wizosky i Wizocky. Schwartz dodał do spisu następującą uwagę: „jeżeli w jakiejś wsi dwóch gospodarzy nosiło nazwiska Zeunnicke i dwóch wyrobników Zeinicke, a w sąsiedniej wsi gospodarz nazywa się Zienicke, to wszyscy oni mają wspólnego przodka”⁵⁹.

W roku 1720 kolonizowano dalej Żółwin (37 rodzin) a Okszę i Pyrzany w 1722 roku. Do wsi Jenin przybyli koloniści w 1724 roku⁶⁰. Zakładano kolonie we wsi Gościmiec (50 rodzin). W latach 1726—1728 tworzone kolonie we wsiach: Małe Ciecierzycy, Siedlice i Błotno. Starą Łącznicę w 1730 roku i około tego roku wieś Przysiekę. Do wsi Pożrzadło, Karczowisko przybyło w 1730 roku 35 rodzin „Rückwanderer z Polski”⁶¹.

W 1747 roku 22 gospodarzy z Polski sprowadziło się do wsi Rapin. Otrzymali oni w 1748 roku pełne gospodarstwa, tj. liczące 25—40 morgów każde⁶². Do Górecka przybyli koloniści w 1733 roku do Bolemina i Płonicy w 1754 roku, a w 1757 roku do Pyrzan i też do Płonicy⁶³.

W połwie XVIII wieku następuje znów nasilenie akcji kolonizacyjnej, szczególnie na obszarach bagiennych nad Notecią. Przeprowadzono na szeroką skalę zakrojoną akcję budowania wałów ochronnych i osuszania bagien. W 1762 roku przybyli koloniści do Zarzeczyna, Radowa, Kurowa Nowego i Niegosławic. Na podkreślenie zasługuje fakt, że do Golczewic sprowadzono 7 kolonistów z Polski, a w Czyżewie obdarzono ziemią 4 polskich kolonistów, którym dodano jeszcze łąki, wreszcie w Goszczanowcu osiedliły się 2 polskie rodziny⁶⁴.

O. Kaplick podaje, że do Bolemina—Płonicy sprowadzono 27 „niemiecko-polskich” kolonistów, a w Brzozowcu w 1763 roku było 16 takich kolonistów.

W 1764 roku sprowadzono kolonistów do następujących wiosek: Chełst. Bielice, Trzebicz, Stare Kurowo, Nowe Drezdenko, Goszczanowo i Górki Noteckie⁶⁵.

⁵⁹ op. cit.

⁶⁰ O. Kaplick: op. cit.

⁶¹ op. cit.

⁶² R. Maerz: Die Besiedlung..., op. cit., s. 11,13.

⁶³ O. Kaplick: op. cit. oraz Buchholz: op. cit.

⁶⁴ Maerz: Die Besiedlung..., op. cit., s. 16.

⁶⁵ op. cit. o pochodzeniu kolonistów nie podano informacji.

W tej ostatniej wiosce uzyskało też ziemię 16 rybaków. Byli to przede wszystkim prawdopodobnie Polacy.

Natomiast po usypaniu wałów nad rzeką i osuszeniu terenu zakładano też nowe wsie np. Kosin. Tu w 1763 roku, osadzono 30 polskich rodzin („Rückwanderer”)⁶⁶. Założono też wsie „Mühlendorf” i Moczydła. W tej wsi, jak to podaje K. Benz⁶⁷, osadzono 15 rodzin polskich.

W tym roku zostało sprowadzonych w wsi Glinik 16 rodzin z zagranicy, „sämtliche Rückwanderer aus Polen”⁶⁸. Do nowozałożonej wsi Pilcza sprowadzono 20 rodzin polskich kolonistów, którzy uzyskali po 30 morgów ziemi, a do wsi Nowe Bielice 4 polskie rodziny⁶⁹. Natomiast do wsi Kawczyn przybyło 49 kolonistów wyznania reformowanego, zapewne narodowości niemieckiej. W 1765 sprowadzono kolonistów do Czartowa, Marzenina, Osowa. Nie wspomniano o pochodzeniu kolonistów.

Należy też wspomnieć o uprowadzonych 3 tys. chłopów przez Komisarza Muthmana z Wielkopolski w 1763 roku i to wraz z rodzinami; zostali oni osadzeni w okolicy Drezdenka. W Głębocku i Błotnicy osadzono Mennonitów, Maerz podaje, że przybyli z „Zachodnich Prus”, które wówczas do Polski należały. Zostali wypędzeni z Polski „za swe przekonania religijne”⁷⁰. W 1766 roku powstała kolonia w Zwierzyniu (Niemcy), następnie we wsi Tuczępy i w Nowej Łącznicy, w 1767 roku w Błotnie oraz w 1768 roku w Lipnie i Zielątkowie. W tymże roku sprowadzono 11 polskich rodzin, zakładając wieś „Schöningsbruch”⁷¹. W 1769 roku powstała wieś-kolonia Goszczanówko i tym zakończono kolonizowanie osuszonych terenów nad Notecią. Razem w 40 miejscowościach osiedliło się 911 rodzin (4.067 dusz), w tym z Polski 637⁷².

O narodowości sprowadzonych kolonistów w latach 1763-64 też pisze R. Maerz⁷³ podając, iż w Nowym Drezdenku osadzono 10 rodzin, przeważnie Polaków, dostali po 12 morgów ziemi; w Kosinie 30 polskich rodzin, dostali po 40 morgów; w kolonii „Muhlendorf” 11 polskich rodzin, dostali po 12 morgów; we wsi Cheist osadzono 15 rodzin polskich, przydzielając po 40 morgów; do Kawczyna sprowadzono kilka rodzin z Polski („etliche”); do wsi „Neuteich Bruch” 20 polskich rodzin, dostali po 30 morgów. Zapewne chodzi tu o wieś Kaczory (później „Neuteich Holländer”). W Tuczępach w 1766 roku osadzono 60, przeważnie polskich rodzin. Do Marzenina sprowadzono 25 polskich rodzin, przydzielając im po 40 morgów, a do Czartowa (później „Schartofswalde”, podają też „Schartofsthal”) 10, którzy dostali po 40 morgów. Do Nowego Kurowa przybyło 20 polskich kolonistów. Jak więc widać Polaków osadzono też w pełnych gospodarstwach czterdziesto morgowych, przy tym R. Maerz nie używa w tym opracowaniu terminu „Rückwanderer”. Jeszcze w latach 1771-6 osiedliło się w Krasnołęgu 18 rodzin z Polski.

Należy nadmienić, że w samym mieście Drezdenku osiedliło się wielu protestantów, którzy ze względu na prześladowania religijne wyemigrowali z Czarnkowa⁷⁴.

⁶⁶ op. cit., s. 15.

⁶⁷ K. Benz: Friedrichhorst bei Driesen. Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark. R: 1910, z. 25, s. 2-3.

⁶⁸ O. Kaplick: op. cit.

⁶⁹ R. Maerz: op. cit.

⁷⁰ Hänsele: Über Herkunft..., op. cit., s. 26, uważa Mennonitów za Holendrów.

⁷¹ Neu Schöningsbruch — Nowe Trzcinnno, dostali po 20 morgów, op. cit., s. 17.

⁷² Op. cit., s. 18 i P. Schwartz: Brenkenhoffs Berichte.

⁷³ R. Maerz: Historische Nachrichten von der Bewallung und Urbarmachung des Netzebrüches von L. F. Hohn 1780. Die Neumark, 1927, z. 4/5.

⁷⁴ op. cit., s. 40 i F. B. Schönberg Brenkenhoff Heimatkalender für den Kreis Friedeberg,

Wypadnie też stwierdzić, że na terenie bagiennych okolic nad Notecią, np. w Przynotecku, „słowiańskie” (tj. polskie) obyczaje i mowa utrzymywały się jeszcze w XVIII wieku, jak to podał nauczyciel Haenseler z Santoka na odczycie w Związku Historyków Nowej Marchii⁷⁵, a w nadnoteckich wsiach: Przysieka, Górki Noteckie, Przyłęg i Sławno posługiwano się językiem polskim w XVIII wieku, a także w początkach XIX wieku⁷⁶.

R. Maerz podaje, iż w wioskach Górki Noteckie, Stare Kurowo, Stare Bielice, Trzebiecz, Gościm, Goszczanowo, jeszcze długo po całkowitym zakończeniu kolonizacji (a więc po 1769 roku) wciąż utrzymywała się ludność „słowiańska” (tj. polska). „Słowiańska” polska ludność utrzymywała się w tych wioskach w XVIII wieku, gdyż do tego czasu musiano tam wygłaszać kazania po polsku. W Górkach Noteckich w XVIII wieku mówiono po polsku. Ludność tych wiosek zajmowała się też rybołówstwem i bartnictwem⁷⁷. Byli również pasterzami, owczarzami, młynarzami, stolarzami, bednarzami, kołodziejami, kowalami. Do ostatnich lat przed II wojną światową czasów zachowały się też słowiańskie nazwy pól, łąk i wód; koło Santoka wznosi się góra „Sierschkenberg”, u jej stóp kończą się „Sierschken — Siersken”, wąskie pasma łąk, dotykające Warty, tu „słowiańscy” rybacy zarzucali sieci i paśli bydło. Ścieżka z Gralewa do Santoka nosiła nazwę „Podolkensteig”. Zbliżając się do szosy, prowadzącej do Gralewa, znajduje się poleć ziemi o nazwie „Wieschen — Wiesken”⁷⁸.

Wkraczymy w wiek XIX. Należy podać, że mieszkańcy Kostrzynia pisali w 1800 roku do władz skarbowych Nowej Marchii, że ich przodkowie (tj. Polacy) byli pierwszymi mieszkańcami tego miasta⁷⁹. Jeszcze w 1808 roku wystąpił rząd Księstwa Warszawskiego do Prus o zwrot dóbr Murzynowo⁸⁰.

W pierwszej połowie XIX wieku prawdziwą kopalnią dla poszukujących śladów polskości na opisywanych obszarach będą ocalałe wtóropisy parafialnych ksiąg kościelnych. (Acta Generalia Królewskiego Powiatowego Sądu w Gorzowie).

Podaję poniżej dane, odnoszące się kilku parafii. Ewangelicka Parafia Deszczno 1812—1817 roku. Akta, dotyczące się chrztów, ślubów i zgonów, zawierają następujące nazwiska o brzmieniu słowiańskim i zniekształcone polskie.

Deszczno: Apitz, Beecke, Bummke, (Bumke) Bachnik, Barsch, Butteke, Butcke, Daemike, Jesche, Klempke, Klemke, Lottze, Maltz, Nieske (Niesko), Nieschke, Sandow, Steneke, Wilke, Wunicke, Stenecko.

Borek: Cujassin, Cujoss, Kujas(s), Domieke, Domiecke, Damocke, Krabiell, Quilitz, Minkwitz, Gladosch, Lemmke, Kuhnicke, Buntze, Griewatschin, Rapsch, Radicke, Wilke, Wunicke, Wollnitz, (Wöllnitz), Wotschke, Scherfke, Zimmansky,

Wielkie Ciecierzycy: Apitz, Kunike, Karney, Gohlke, Jerike, Gerbitz, Jaenike, Kugas, Loelke, Lepke, Bumke, Klatte, Minkwitz, (Muenkewitz, Kottke, Meilike (Meulike), Quilitz, Maltz,(e) Paeschke, Kruerke, Rietz, Rielke, Seydlitz, Streesow, (Stresow) Wittke, Watschaetzke Wunnike.

⁷⁵ Landsberger General-Anzeiger R.: 1931, 28.IV.

⁷⁶ M. Szczeniecki i W. Korcz: Dzieje Ziemi Lubuskiej w wypisach, Warszawa 1948, s. 49.

⁷⁷ R. Maerz: Die Besiedelung..., op. cit., s. 5—7.

⁷⁸ Landsberger General-Anzeiger R.: 1928, 7.XII.

⁷⁹ F. Schilling: Ursprung und Frühzeit des Deutschtums in Schlesien und im Lande Lebus, Leipzig 1938: podaje, że jeszcze w XVIII wieku istniały gminy z niższym sądownictwem słowiańskim, np. w Kostrzynie n/O.

⁸⁰ O. Kaplick: op. cit.

- Małe Ciecierzycze: Apitz, Golike, Kugas (Kugus), Kugass, Kujas, Kuyas, Kruerke, Quilitz, Wensken, Warnike, Wittke.
- Chwałowice: Bastnik, Bachnik, Daubitz, Boelke, Dumdey, Daemik, Gralow, Grunow, Koschinsky, Kautschky, Klusske, Kroschke, Kottke, Klaffke, Klut (Klutte), Meilik, Malitz, Meilke, Loppow, Lamik, Moritz, Quilitz, Peglow, Seidlitz, Stranek, Sanitz, Wilke, Wernik.
- Brzozowiec: Barsch, Beiygerka, Griewatsch, Janicke, Karnei, Kerney (Karney), Mietke, Malitz, Maltz, Grubatsch, Liesken, Maerz, Rapsch, Quilitz, Scherfke, Strehlo.
- Krupczyn: Belleke, Apitz, Geseke, Mahlitz, Pletz, Rosske (Rosseke), („Alvensleben“), Henschke, Strehse.
- Maszewo: Butcke (Buttke), Bachnik, Batke, Czarnetzke, (Czarnezcki) Czarnescke, (Czerniecke)(i), Fenscke, Golicke, Kowalken, Kowalcky (Kowalcke), Kowalke, Kowalcki, Katschercke, Kottke, Makowski, v. Nitcke, Mitecki(e), Pegelow, Ploetz, Soelchow, Stenecke, Sandow, Venske, Wilcke, Wittcke.
- Milomin: Bumeke, Bumcke, Wilsky,
Przeglądając księgi kościelne za lata 1831—1834 natrafiono w wymienionych miejscowościach jeszcze na następujące nazwiska:
Borek: Damicke, Griewatsch, Meileke, Stresow, Wuknitz.
Wielkie Ciecierzycze: Kujas(s), Mai (Mäy), Maeilike, Muenkwitz, Rapsch, Streh-sow, (z Wieprzyc Straebelo), Gurbitz, Zimansky, Zimensky.
Małe Ciecierzycze: Gohlke, Kunike, Malz, Wunnike, Woschaetzki, (Woschetyki), Woschetzky (Woschetyki).
- Deszczno: Kujass, Minkwitz, Radotzky, Schilske, Willke.
- Brzozowiec: Buelow, Batschke, Gogade, Ketzke, Petrik, Radike, Sunitz, Sudlitz, Schosdach, Stroelow, Wilk, Kaninzky.
- Chwałowice: Boetoke, Bredlow, Damicke, Boellcke, Branowsky, Dellow, Grahlow, Kretke, Kokubinsky, Meileke, Mai, Matuschka, Lebus, Nanke, Niewsch, Paglow, Wilsky, Wilke(e), Sahnitz, Zielicke.
- Ewangelicka Parafia Karnin:
Wieś Jerzycki: 1812—1820
Fanselow, Klatte, Koschinsky, Peske, Peschke, Reschke, Strehlow.
Ewangelicka parafia Glinik:
Do parafii należały następujące wioski: Kołomęt, Orzelec, Białobłocie, Krasowiec, Płonica, Bolemin.
Przejrzano księgi chrztów, ślubów i zgonów za lata 1812—1817.
Glinik: Bachnick, Damicke, Deemicke, Griwatz, Lolke, Liebsch, Quilitz, (Paegelow) (Peegelow), Rapsch, Ribback (Ribbach), Radke, Rienitz, Wittke, Wotschke, Wilske, Zimennicke.
- Płonica: Buetow, Bielow, Goeritz, Kautschke, Kruerke, Koschinske, Loske, Loske (Losske), Meilike, Mickley, Sudow, Kunicke.
- Bolemin: Barz, Brendlew?, Bretz, Bietz, Fitzke, Lubitz, Goeritz, Meilicke, Mai, Henschky, Pletz, Pirwitz, Perschke, Peschke, Rosscke, Radke, Roschke, Subitz, Wilske, Zerbe.
- Kołomęt: (później Liebeuthal): Barz, Buelow, Gladosch, Goeritz, Gerbitz, Henschky, Klemke, Kulow, Leeschke, Lubitz, Matzke, Minkewitz, Mai, Mieserfeld?, Poeschky, Paschke, Radeke (Radike).
- Orzelec: Borek, Gohlecke (Golicke), Gack, Henschky, Kaschuetz, Kaschuetzke, Leschke, Matzke (Matzcke), Mai, Pteritz, Wilke.

Białobłocie: Barsch, Buelow, Geske, Kupsch, Kotke, Koepke, Krinitz, Lubitz, Leppke Minkewitz.

Krasowiec: Bilow, Breetz, Apitz, Gladosch, Goeritz, Jahn, Kottke, Kautschke, Lepke, Morack, Meilecke, Mai, Schuetz, Uckrow, Wilk.

Ewangelicka Parafia Ulim

Do parafii należały następujące wioski: Siedlice, Łagodzin, Dzierżów, Głuszyna, Prądocin, „Johannischoff”.

Przejrano księgi chrztów, ślubów i zgonów za lata 1812—1817.

Ulim i Kolonie: Bummecke, Daubitz, Gesche?, Jahn, Kottke, Klokin, Kosky, Kautschke, Kruegerke, Karutze, Kubisch?, Meilicke, Paelicke, Poetke, Radicke, Schoeske, Seidlitz, Strautz, Sackilowsky, Wilk (Wilke), Wannicke, Zanzow.

Siedlic: Apitz, Bratsch, Dewitz, Fanselow, Goricke (Gerike), Jericke, Militz, Marwitz, Nadoll, Poschke, Rabbow, Reecke, Reck, Sambrowsky, Scharnow, Schmigelow, Tirbitz, Tuerpitz, Wilck.

Dzierżów: i kolonia Stężyca:

Bellke, Caruz, Crabiell, Carutz, Daniecke, Doberschitz, Gohlicke (Golicke), Gramuschke, Geschke, Geske, Jannecke, Jahn, Kautschke, Kottke, Karutz, Krabiell, Krugerke, Lieske, Leppke, Liefke?, Loppow, Matz, Maltz, Malitz, Mielenz, Radach?, Scheske, Strantz, Sackylawsky (Sackylowsky), Wunnecke, Wulke, Wulck, Wulek, Wulk, Wilke, Zirpke, Zepernick, Zeysernick.

Łagodzin: Barsch, Fonske, Girbitz, Maske, Mahlitz, Maulitz, Nadoll, Pokraz, Kusigan, Wunnicke, Wutschke, Zieloke.

Głuszyna: Bachnik, Apitz, Gienow, Prinzelow, Paeglow, Pegelo, Strelow z Wieprzyc, Toschke.

„Johannischoff”: Apitz, Boelke (Boelcke), Ginow, Quilitz, Loppow, Nischke, Prietz, Peglow, Rienitz, Ruenitz, Sanitz (Saانيتz), Strehlow, Toschke, Welitz.

Prądocin: May, Seidlitz, Schopke.

Ewangelicka Parafia Karnin 1812—1839 r.

Przeglądając księgi chrztów, ślubów i zgonów, spotyka się następujące nazwiska o brzmieniu słowiańskim względnie polskie: Apitz, Bumke, Braetz, Cunow, Dobkowitsch (Dobkawitsch), Gerbitz, Gohlike, Franselow, Hentschke, Klafke, Kautschke, Mai, Meilicke, Nadoll, Nieske, Ottow (Otlow), Pandewell, Petrick, Schnaegula, Schalowsky, Stenzke, Streblow (Streblo), Schirack, Theilike, Tirpitz, Tietz, Troschke, Wilke, Wadoll, Wunnicke, Wernike, Wotschke, Quilitz.

Ewangelicka Parafia Polichno.

Przejrano akta urodzeń, ślubów i zgonów za lata 1810—1850. Oprócz Polichna należały do Parafii wsie: Murzynowo, Gościnowo, Dobrojewo. A oto nazwiska o brzmieniu słowiańskim, względnie zniekształcone w większym lub mniejszym stopniu polskie:

Polichno 1810—1835 r.

Bachnik, Cugass, Fabienke, Griebisch, Griwatsch, Grunzke, Gohlke, Golike, Gladosch, Golz, Grunyke, Golze (Goltze), Grunschke, Gruntzke, Korutz (Koratz, Karutz, Krabiell (Krabiele), Kujas, Liefke, Lienke, Lidike, Loelke, Maltz(e), Malz, Minkewitz, Miruss, Kottke, Malicke, Nieske, Quilitz, Rapsch, Riske, Schmedke, Sanitz, Schwierske, Sierschke, Schwiercke, Temnitz, Wucknitz, Zonke, Wunnike, Tobianke, Lidicke, i (Kosack z Dzierżowa).

Murzynowo 1849—1850 r.

Apitz, Benigke, Gohlke, Jokisch, Jeschke, Jetzke, Kuka, Kemcke, Katzorki, Kujas, Klemke, Kupke, Lotz, Maerke, Miethke, Minkewitz, Nieske, Rietz, Radotzki, Rawitsch, Schostag, Wunneke, (Wotschke z Goszczanówka).

Gościno 1849—1850 r.

Dossow, Goetzke, Gladosch, Genetzke, Krummow, Liedeke, Maie, Muenkewitz, Krabiell, Ollnow, Paelike, Rietz, Stenske, Wotschke, Wunnike, Wilk.

Dobrojewo 1849 r.

Bachnik, Branske, Benecke, Diekow, Fabjenke, Goertz, Fabijenke, Kujas, Kuhlike, Ludke(ü), Loelke, Mai, Katzorki, Ollnow, Selchow, Strabelow, Quilitz.

Ewangelicka Parafia Jenin.

Po parafii należały wioski następujące: Jeniniec, Łęgi nad Wartą, Kwiatkowice, Trzebów, Łącznica, Gorzębia, Pożrzadło.

Przejrano księgi chrztów, ślubów i zgonów za lata 1812—1816.

Jenin i Łęgin W.

Bachnik(ck), Bachniak, Bumke, Boelicke, Bersicke, Baeschke, Bapke, Baek, Begelow, Brosowsky (Jenince), Daemicke, Daemke, Finitz, Grunow, Gladosch, Gerieke, Kulbarsch, Karuz (Karutz), Kruerke, Katzke, Koschinsky, Liske (Liske), Jaeke, Moritz, Mahlitz, Mielenz, Militz (Mielitz), Noack, Quilitz, Paeck, (Paeke) Persicke, Peck, Paeschke, Perschke, Rottke, Radack, Schostack (Schostack), Selchow, Strelow (Strehlow), Tietz, Wernicke, Wernieke, Zuelke (Zuelke).

Kwiatkowice 1812—1816 r.

Brosowsky, Bersicke, Dewitz, Hankwitz, Koschinsky, Kietzrow, Karutz, Kretke, Kitzerow, Gladosch, Liske, Persieke (Persicke), Projan, Pagelow, Paegelow (Paeglow), Piethe, Radieke, Schiewe, Tornow, Zug, Zuche.

Pożrzadło (Gorzowskie) 1812—1816 r.

Okolice Nowin Wielkich: Karczowisko.

Balcke, Baenitz, Goericke, Giesecke, Grunow, Gralow, Libcke (Lipke), Miliz (Militz), Moritz, Mielitz, Mueschke, Petrik (Petrick), Priezt, Pannewitz, Radicke, Reschke, Stresow, Troschke, Therow, Wernicke, Venske, Zuche.

Małe wioski: Łącznica, Flathow, Wilke, Trzebów: Rottke, Troschke.

Gorzębia: Meilicke, Moritz, Sanitz, Zuelke.

W małych tych wioskach powyżej wspomnianych:

Bachnik, Boelke, Barkowsky, Gienow, Kottke, Klafke, Quilitz, Petrick, Paeglow (Paegelow), Wieck.

Według Rosponda, Gorzębia — później Bergenhorst, Trzebów (Trebów) — później Ludwigstal według Rosponda.

Ewangelicka Parafia Lipki.

Do parafii należały wioski: Lipki, Nowe Lipki, Lipki Małe, Mąkorzyn, Baranowice, Pomianowice, Grodziec, Siedlikowo, Ludziszawice, Kuszelewo i Wierzbica.

Przejrano księgi chrztów, ślubów i zgonów za lata 1840—1845.

Lipki i Lipki Małe

Bleske, Bumke, Fanlow, Bengsch, Boelke, Barsch, Fabienke, Cujas, Cugas, Dickow, Golz, Griwatsch, Gladosch (Gladoss), Gollob, Goetzke, Grunske, Genetzke, Goczke, Geske, Gohlke, Gollnass, Grahlow, Gluenke, Gotzke, Hoelhke, Justinske, Jaenicke (Jaehnike), Janowsky (Jannowsky), Kloske, Kugas, Klaske, Kakuske, Kosky, Klusko, Kahuschke, Kottke, Kupke, Krabiell, Kalisch, Luske, Kruegerke, Kunke, Kunisch, Karetz, Loelke, Lubitz, Kaselow, Hoethke, Malz,

May, Malikosky (Malikowski) Malibowsky, Maetzke, Markeske, Matz, Mantey, Minkewitz, Nieske, Nueske, Pruschke, Perscke, Pappickosky, Paegelow, Paeschke, Porath, Pollack, Paeglow, Perseke, Raesckke, Rosenow, Ruhlow, Rapsch, Reschke, Schuerske(a), Swietcke, Strehlow, Stabenow, Stenecke, Stoncke, Sidow, Wilk, Wendland, Ziske.

Nowe Lipki

Barsch, Geske, Malz, May, Golz, Schwirtske, Swierske, Wittke.

Mąkoszyce

Gohlke, Cujas, Fanselow, Klakow, Kottke, Kohlisch, Miltz, Malz, Mantey, Sidow.

Grodziec

Bleske, Boelke, Klaske, Matz (Meitz), Quilitz, Raschke, Rapsch, Stabenow, Schinke.

Baranowice

Fabienke, Gohlke, Kalisch (Kahlisch), Kluske (Klusko), Kottke, Jaenicke, Lubitz, Lieske, Loelke, Markeske, Munkewitz, Miltz, Minkewitz, Noetzke, Pap-pirkosky, Pahlke (Paelke), Reschke, Ratke, Schwirtske.

Pomianowice

Bachnik, Bummke, Noetke, Paeglow.

Ludzisławice

Kalisch, Porutk, Schiedlack, Schwierske.

Siedlikowo

Gladosch, Gerbitz, Cujas, Matz, Rapsch, Wittkowsky.

Kuszelewo

Kugas, Hoethke, Wendland, Wellnitz, Wilke, Zischke.

Wierzbica

Gollnass, Rapsch.

Według Rosponda Kuszelewo (później Albrechtsthal), Grodziec (później Antoinettenlust), Siedlikowo (później Esperance) i Wierzbica (później Christiansau).

Katolicka Parafia Murzynowo

Acta Generalia, Królewskiego Powiatowego Sądu w Gorzowie, dotyczące ksiąg kościelnych ludności katolickiej. Przejrzano akta urodzeń, ślubów i zgonów za lata 1849—1874. Ta, jedyna na wsi, na opisywanym terenie parafia, liczyła niewielu wyznawców. Oprócz Murzynowa, należały do parafii wsie: Gościno i Dobrojewo. Nazwiska przeważnie polskie, przy czym nie występują tu końcówki y lub ij, tylko prawidłowe i. Raz użyto imienia Stanislaus; Domagalla, Dobschuetz, Danderski, Grzeszkowiak, Grabke, Golz, Goltz, Gohlke, Hentschke, Jorgaszyk, Kubke, Kupke, Kmieć, Kacórke, (Kazurke, Katzurke), Lipke, Nawrocki, Ostrowski(a), Pawłowski, Radotzki, Rietz, Schinkusch, Stadinski(a), Stachecki(a), Słabowski(a), Telchow, Wunnike, Warszack, Wer-bowski(a), Wusowski(a), Wotschke.

Nasuwa się też jeszcze jedno spostrzeżenie, cały szereg nazwisk z końca XVI wieku, spotykanych w Choszczynie i okolicy od 1599 do 1623 roku występują też na omawianym obszarze, począwszy od 1539 roku, jak Behlke, Domicke, Godicke, Golze, Granow, Liske, Pegelow, Schiwe, Wilcke, Wendtland oraz Butzke, Dickow, Jericke, Goetzike, Goltz, Kamike, Luedicke, Racke, Thielicke.

Licznie występujące te same nazwiska, każą wnioskować o etnicznie zwar-

tym charakterze ludności. Dolna Noteć i dolna Warta nie stanowiły granicy, bowiem szereg tych samych nazwisk występował i w Choszczynie.

Nazwiska słowiańskie lub polskie, zazwyczaj mniej albo więcej zniekształcone, zgermanizowane, stanowiły często 50% ogółu nazwisk na stronach akt kościelnych. Ponadto te nazwiska występowały na przemian z niemieckimi. Imiona natomiast były tylko niemieckie, nawet w aktach katolickiej parafii. Duża ilość rodów tak się rozprzestrzeniła na analizowanym obszarze, że te same nazwiska występują prawie w większości miejscowości. Spotyka je się często na wszystkich stronach ksiąg, przez wszystkie lata pierwszej połowy XIX wieku. Wiele nazwisk występuje nieprzerwanie, począwszy od początku XVI wieku. Niektóre z nich przetrwały aż do czasów przed II wojną światową. Uwidacznia to poniższe zestawienie:

1518 r. Jahn, Kunicke, Lubitz, Riske, Rischke, (Reschke), Stabnoess, Zieli-
cke.

1589 r. Backe, Balcke, Poelike (Paelike), Wittke, Wiltzke.

1605 r. Domicke (Daemike), Damieke, (Damicke).

przed 1600 r. Willke (Wilke, Wilk), Zueleke, Rybe.

1620 r. Zuelike (Zuelke).

1639 r. Gładosch.

1660 r. Boelke.

1670 r. Bachnik (Bachnig), Apitz, Kalisch, Karutz, Kujas (Kugas), Kröbielke
(Krabiell), Kätzorke (Katschercke, Kätzorki), Bensch (Bengsch), Malz.

1709 r. Fabienke, Kottke, Kunicke, Loelke (Loelligke), Miross, Niesscke, Nies-
cke, Rapsch, Strehlow (Straebelow).

1718/19 r. Bumke, Buntze, Dossow, Gohlke, Golnecke, Goltze, Gralow, Griewat-
tsch, Jesche, Kaetzke, Klawcke, Miehtke, Mirus, Muenckwitz, Nadoll,
Lubitz, Quilitz, Pollack, Rietze, Siedlach, Selechow, Schwirtzke, Tro-
schke, Wunnicke, Zuche.

1734 r. Bilicke (Boelicke), Stabenow, Beelicke, Goetzke.

Większość nazwisk ma przyrostek dzierżawczy -ow, -in, -itz, następnie -ke, -sky, lub -sky oraz wprost -i. Spotykamy nazwiska pochodzące od imion własnych np. Jahn, Janke, Jaenike, Petrik, Matschey, Pawlek, Pawell, Grześko-
wiak, Boelke, Justinske, Fabienke. Pochodzące od drzew, jak Bukow, Grabke, Lipke, Jabke i lasu: Griebisch, Witcke, Griwatsch. Licznie występują nazwiska pochodzące od zwierząt, np. Kretke, Rybe, Kacórke, Kottke, Wilk, Kunike, Racke, Gollob, Kakuske, Katzke, Liske i wspomniany już Griwatsch. Niektóre podają zajęcie osobnika, jak Kowalke, Strehlow, Kmiec, Ribbek, Schiedlack, lub jego cechy: Grubatsch, Schiewe, Babke, Miethke, Wizocky. Od roślin — Groch, Kalisch oznacza błoto, kał a Kaminke być może kamień itd. Natomiast nie spotyka się tu nazwisk pochodnych źródłosłowa „Wend”, wyjątek stanowi nazwisko Wendland.

Ta przytłaczająca liczebność nazwisk słowiańskich, lub polskich, budziła często zdziwienie, czasem rozdrażnienie publicystów niemieckich. Podkreślają też, że nazwiska te występują jeszcze w XX wieku, np. w 1925 r. i w 1931 r.

Oto słowiańskie względnie polskie nazwiska, występujące w „Warthe-
-Bruch”, tj. około Kostrzyna i koło Witnicy, wybierano charakterystyczne:
„Jahn, Janke, Jaenike, Matschke, Petrik, Jabke, Jaeth, Jaetel, Jokisch, Ba-
luch, Schiemenz, Lenz, Kraetke, Stanislaus”. Następnie nazwiska z końcówką
-ke, np. Paeschke, Paelicke, Kaminke, Dalej: „Pawlek, Bonitz, Ribbek, Ret-
zlaff”. Nazwiska polskie kończące się na -itz, na -in, -i, na -ow. Te ostatnie

dotyczą nazwisk od miejscowości, np. „Lubbo, Lubitz, Bukow, Gralow, Baldow”⁸¹.

Polacy, przeważnie rodziny rolników, rybaków, wyrobników, nie tylko utrzymali w niektórych wioskach język swój i obyczaje, ale stanowili narodowo często element całkowicie uświadomiony. Jakże charakterystyczne są pod tym względem wypowiedzi samych Niemców. Oto szereg zdań: „Polacy uważają, że muszą należeć do Polski, Prusy Wschodnie i Pomorze do Szczecina”⁸², „Polskie matki uczą dzieci, że Odra nie jest granicą Polski, albowiem ta rzeka jest polska”⁸³.

Przeprowadzona analiza źródeł archeologicznych, jak też nazw osobowych upoważnia do wyciągnięcia generalnego wniosku, iż na terenach dolnej Noteci i Warty istniała ciągła tradycja osadnictwa słowiańskiego, a później polskiego, a która znalazła bogate potwierdzenie w historiografii niemieckiej. Jednocześnie tej tradycji towarzyszyła głęboko zakorzeniona świadomość narodowa i poczucie związków z Polską.

---

⁸¹ B. K r u m m: W: Warthe-Zeitung. R: 1925, 30.X. i 13.XI.

⁸² Landsberger General-Anzeiger. R: 1926, 27.X. odczyt v. Bredowa.

⁸³ Warthe-Zeitung 10.XI.1925.

Bibliografia

- Akta Generalia Królewskiego Powiatowego Sądu w Gorzowie, za lata 1810—1850. Wtóröpisy parafialnych ksiąg kościelnych. Inwentarz zespołu Antsgericht in Landsberg a/W. Wojewódzkie Archiwum, Oddział w Gorzowie Wlkp.
- J. Bardach: Historia Polski do 1466 roku. Warszawa 1954.
- T. B a t e r m a n: Die Familie Baternam. Witnica 1927. Max Beheim-Schwarzbach: Die Heimat der Märker. Brandenburgisches Provinzialblatt, Lonsberg; R: 1881, 1—80 styczeń.
- K. Benz: Friedrichhorst bei Driesen. Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark; Landsberg, R: 1910, z. 25, s. 2—3.
- K. Berg: Arnswalde im 16 Jahrhundert. Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark. Landsberg 1904, z. 16, s. 127—142.
- G. Borchert: Landsberg an der Warthe im Zeitalter Friedrichs des Grossen. Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark. Landsberg 1920, z. 38, s. 100.
- F. Buchholz: Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, Stadt- und Landkreis, Landsberg. T. VII/3, Berlin 1937.
- J. Czekanowski: Popielidzi i Piastowie. Problemy; R. 1961, nr 3.
- Die Pfarrkirche St. Marien in Landsberg. Die Neumark; R. 1925, z. 2. U. Dymaszewska: Z badań nad zaplaczem osadniczym wczesnośredniowiecznego Santoka. Slavia Antiqua t. X. Poznań.
- U. Dymaczewska i Z. Hołowińska: Z dziejów Santoka i Kasztelanii Santockiej. Biblioteka Lubuska. Poznań 1961, z. 6.
- F. B. Schoenberg Brenkenhoff: Heimatkalendar für den Kreis Friedeberg 1928.
- A. Haenseler: Die Aufteilung der Zantochischen Heide. Die Neumark, Landsberg, 1924, z. 1.
- A. Haenseler: Die v. Unfried auf Breitenwerder. Heimatkalendar für den Kreis Friedeberg 1928, s. 64—69.
- A. Haenseler: Ein Bericht über Kolonie Netzebruch 1640. Die Neumark, Landsberg 1930.
- A. Haenseler: Über Herkunft und Nationalität der ersten Netzebruchkolonisten. Die Neumark. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Neumark. Landsberg 1931, nr 1—4.
- O. Kaplick: Das Amt Himmelstaedt im XVI Jahrhundert. Die Neumark. Landsberg 1928, nr 4—8.
- O. Kaplick: Landsberger Heimatsbuch. Landsberg 1935.
- J. Kostrzewski: Pradzieje Polski. Poznań 1949.
- J. Kostrzewski: Słowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby; Ceramika Słowiańska między Łabą i Odrą w zaraniu dziejów, Germanie przedhistoryczni w Polsce. Przegląd Archeologiczny 1946, t. VII, z. 1.
- J. Kostrzewski: Wielkopolska w pradziejach. Poznań 1955.
- W. Kowalenko: Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań 1938.
- B. Krygowski i S. Zajchowska: Ziemia Lubuska, Poznań 1946.

- B. Krueger: Die Kietzsiedelungen im nördlichen Mitteleuropa. Deutsche Akademie der Wissenschaft. T. 11. Berlin 1962.
- G. Labuda: Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. Poznań 1960.
- H. Lesiński: Kontakty handlowe Wielkopolski z Pomorzem Zachodnim w XIV—XV w., t. IV. Poznań 1958.
- H. Łowmiański: Początki Polski, t. 1. Warszawa 1963.
- R. Maerz: Die Geschichte des Dorfes Vorbruch. Die Neumark. Landsberg 1925, z. 8.
- R. Maerz: Die Besiedelung des Netzebruches. Heimatkalender für den Kreis Friedeberg 1928.
- R. Maerz: Die Geschichte des Dorfes Vorbruch. Heimatkalender für den Kreis Friedeberg 1925.
- R. Maerz: Historische Nachrichten von der Bewallung und Urbarmachung des Netzebruches von L. F. Hahn 1780. Die Neumark. Landsberg 1927, z. 4/5.
- T. Malinowski: Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce. Przegląd Archeologiczny. Wrocław 1962, t. XIV.
- F. Mueller: Holländer-Haulländer. Die Neumark. Landsberg 1924, z. 4.
- W. Pałucki: Ziemię Odzyskane. Szkice historyczne. Londyn 1947.
- Początki państwa Polskiego. Księga tysiąclecia, t. 1. Poznań 1962.
- R. Pohl: Heimatkunde der Stadt Landsberg. Landsberg 1901. Prowizoryczny inwentarz dokumentów pergaminowych, znajdujących się w Wojewódzkim Archiwum, Oddział w Gorzowie Wlkp.
- A. Rackwitz: Bilder aus Landsberger Vergangenheit. Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark (brak okładki, zapewne zeszyt z 1901 r.).
- S. Rospond: Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej. Warszawa 1951.
- J. Rubehn: Die sogenannten Kietzerdörfer an der Oder in der Neumark. Brandenburgisches Provinzialblatt. Landsberg 1882, 15. X.
- P. Schwartz: Brenkenhoffs Berichte.
- P. Schwartz: Die Neumark und die polnische Volkserhebung im Jahre 1794. Die Neumark. Landsberg 1931, nr 5—7.
- P. Schwartz: Die Klassifikation von 1718—19. Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark. Landsberg 1926, z. 3.
- P. Schwartz: Urbarium eines Gralower Anteilgutes um 1670. Die Neumark. Landsberg 1929, nr 11.
- Z. Sułowski: Najstarsza granica zachodnia Polski. Poznań 1961.
- M. Sczaniecki: Z dziejów polskości na Ziemi Lubuskiej. Instytut Zachodni. Poznań 1948.
- M. Sczaniecki i W. Korcz: Dzieje Ziemi Lubuskiej w wypisach. Warszawa 1958.
- W. Śmigieński: Materiały z badań powierzchniowych na Ziemi Lubuskiej, Fontes Archaeologici vol. XII. 1961.
- W. Tetzlaff: Najstarsze dzieje Gorzowa i jego okolicy. Rocznik Lubuski, t. II, Zielona Góra 1960.
- Verzeichnis der Sammlungen des städtischen Museums Landsberg a. W. Landsberg 1906.
- B. Witt: Märkisches Namenscharakteristikum. Heimatkalender für den Kreis Friedeberg 1928, s. 49—52.
- M. Wehrmann: Die Caminer Archidiakone in der Neumark. Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark. Landsberg 1899, z. 8, s. 9.
- Ziemia Lubuska — Instytut Zachodni. Poznań 1950.